

Osmanlı Modernleşmesinin Özgün Noktası: Aydınlar

The Uniqueness of the Ottoman Modernization: Intellectuals

Evren Altınkaş*

Özet

Osmanlı modernleşmesinde kuşkusuz en dikkat çekici noktalardan biri, toplumun bilinçlenmesi ve uygarlaşması sürecinde aydınların oynanmış oldukları rolün ne olduğudur. Aydınlar, Osmanlı düzeni içerisinde, bir yandan Batı'dan gelen yeniliklere ilgi gösterip yeni bir düşünsel alan yaratmaya çalışmışlar, diğer yandan bu çabalarını bir himaye altında yapma zorunluluğunun bilincinde olmuşlardır. Modernitenin belli başlı mekânları olarak sayılan ve Avrupa'ya özgü kurumlar olarak düşünülen mekânların Osmanlı toplumu içinde kendine özgün yapılarıyla Avrupa modernleşmesinden bağımsız olarak nasıl yer aldıkları ve bu özgünlüğün Osmanlı aydınları için nasıl bir ortam yarattığının tartışıldığı bu çalışmada, Osmanlı aydınlarının zihinlerini meşgul eden bazı temel kavramlar ve bu kavramlara yaklaşımları da incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Aydın, Hamilik, Devlet, Modernleşme.

Abstract

Definitely one of the most interesting points of the Ottoman modernization is the role of the intellectuals in the process of civilization and awareness of the society. Intellectuals within the Ottoman order have both tried to establish a new cognitive space under the effect of the developments of the Western hemisphere and they were aware of their need of a patronage during that process. In this work, the uniqueness of the Ottoman modernization's venues which were created without the effect of the Europe's in-unique-itself ones and what kind of an environment was created as a result of this is being discussed with special reference to specific issues and concepts which occupied the minds of the Ottoman intellectuals.

Keywords: Intellectual, Patronage, State, Modernization.

GİRİŞ

Osmanlı Modernleşmesi gibi oldukça geniş bir kavramdan bahsederken kuşkusuz farklı boyutlarına bakarak bir çerçeve kurmak elzemdir. Osmanlı modernleşmesi üzerine yazılan eserleri incelediğimizde genelde Tanzimat'tan hatta daha öncesinden başlayan kesintisiz bir sürecin varlığının kabulüyle karşılaşırız. Bu kesintisiz süreç içinde, Batı'daki muadillerine de benzer bir şekilde, çalışmalarını yayabilmek için sürekli bir tutunum sınıfı arayışı içinde olan bir Osmanlı aydınından bahsetmemiz mümkün hale gelmektedir. Osmanlı modernleşmesi üzerine yazılmış sayısız eser arasından Osmanlı aydınına biçilen roller hakkında alıntılar yapmak elbette mümkündür. Bu çalışmada temel amaç, Hilmi Ziya

* Arş. Görv.; Dokuz Eylül Üniversitesi İşletme Fakültesi – İzmir.

Ülken ve Şerif Mardin gibi Türk düşünce tarihinin en önemli eserlerinden birkaçını vermiş olan iki yazarın eserlerinden yola çıkarak, Osmanlı aydınının Osmanlı modernleşmesi içindeki yerinin ve bahsi geçen aydın tipolojisinin modernitenin belli başlı tartışma alanlarına yaptıkları katkının izini sürebilmektir. Bunu yaparken, Osmanlı aydınının içinde geliştiği mekânları, karşılaştığı temel sorunları, Milliyetçilik, Sınıflar gibi Batı aydını için çok ciddi bir araştırma konusu teşkil etmiş alanlara bakışlarını irdeleyeceğiz.

Aydın Tipolojisi:

Hilmi Ziya Ülken, aydın tipolojisini betimlerken, genelde iki tip aydının varlığını vurgular. Bunlardan birincisi determinist aydın, ikincisi ise özgürlükçü aydındır. (Ülken, 2005: 57) Determinist aydınlar, yaşadıkları dönemin toplumsal ihtiyaçlarına cevap verecek türden siyasi/sosyal teoriler üretirken; özgürlükçü aydınlar ise, içinde yaşadıkları dönemden bağımsız olarak evrensel ölçekte siyasi/sosyal teoriler üretme çabasındadırlar.

Bu ikiliğin, Batı dünyasının görece özgürlükçü ve farklı düşüncelere açık sosyal yapısı içinde tam anlamıyla yaşandığını; iktidarın ve varolan sistemin devamının meşruiyetini sağlama peşinde koşan aydınlar gibi, tüm iktidar kurumlarına karşı çıkan ve döneminin çok ötesinde teoriler üreten aydınların da Avrupa içinde yaygın olduğunu söyleyebiliriz. Öte yandan, Osmanlı/Türk geleneksel toplum yapısına baktığımızda karşımıza çıkan durum Determinist aydınlarla örülü bir sistemdir. Elbette ki özgürlükçü aydınlar da zaman zaman ortaya çıkmışlar, fakat gerek toplumda bekledikleri desteği göremeyişleri, gerekse egemenlerin arasına kabul edilmeyişleri onları determinist gelenek karşısında cılız bir ses olarak bırakmıştır.

Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi* (2005) isimli eserinde Osmanlı/Türk aydınlarının ve düşünürlerinin genel bir analizini yaparken tek tek bu düşünürleri determinist ya da özgürlükçü olarak betimlemek yerine tüm bu düşünürlerin devlet, toplum, sistem, ekonomi, aile v.b. konulardaki görüşlerini birinci ağızdan aktararak okuyucuya/araştırmacıya kendi sonuçlarına varma yolunu açmıştır. Eserinin sonunda da belirttiği gibi, Ülken’e göre Türk düşünce hayatı her geçen gün daha iyiye gidiyor ve özgünlüğe adım adım yaklaşıyordu. Bu da, önceki dönemlerin önemli düşünce adamlarının verdiği mücadele, eserler ve terakki sayesinde mümkün olmuştu.

Ülken’e Göre Osmanlı Aydınının Sorunları:

Ülken, Batılılaşmayı olduğu gibi kabul eden aydınlarla, Batılılaşmanın Müslüman topluma uygun olan bölümlerini gelenekleri koruyarak almayı planlayan aydınlar arasındaki tartışmaların; modern Batı felsefi düşüncesinin çok gerisinde kaldığını söylemektedir. Ülken, neredeyse II. Meşrutiyet dönemine dek doğru düzgün bir felsefi/siyasi tartışmanın yapılamadığı Osmanlı toplumunda; Babiâli’ye karşı Babiâli Yokuşu’nda başlayan ve basın aracılığıyla devam ettirilen muhalefetin tek amacının bürokratları değiştirmek, parlamentonun açılmasını sağlayarak kendi seslerini duyurmak ve devleti kurtarmak olduğunu söylemektedir. Bu amaçlarıyla Osmanlı aydınları, Batı’daki muadillerine benzememektedirler. (Ülken, 2005: 37)

Ülken, Osmanlı aydınını determinist kategorinin ağır bastığı bir biçimde değerlendirir. Ülken Batıda ortaya çıkan felefi tartışmaların çoğu zaman Osmanlı aydını tarafından oldukça yüzeysel düzeyde ele alındığını ifade etmektedir. Derinlemesine yürütülmeyen bu felefi tartışma, çoğu zaman Batı aydınının bu tartışmayı başlatırken vurgulamak istediği özden uzaklaşılması sonucunu da doğurmuştur.

Yine, İslam dünyası içinde modernleşme hareketlerini kendilerine özgü yapısı içinde ele almak gerekliliğinden bahseden Ülken; modernleşmeyi toptan reddeden aydınların bir sosyal intihara gittiklerini söyleyerek, esas sorulması gereken sorunun neden Osmanlı aydınının çağdaş ve bağımsız bir kültür seviyesine erişemediği olduğunu söyler. Ülken'in bu soruya yanıt bulabilmek için, onun modernleşme karşıtı olarak gördüğü grupları nasıl tanımladığına dair ifadelerine bakmak gerekecektir. Ülken'e göre; İslam dünyasında bilim alanında reform talep edenlerin karşısına daima iki güç çıkmıştır. Bunlardan birincisi, modern araştırmayı din için tehlikeli sayan *skolâstik zihniyet*, ikincisi ise modern araştırmanın derin köklerine kadar inmeye sabredemeyen ve her şeyden önce gücünün ihtiyacına cevap vermek isteyen *idareci (bürokratik) zihniyettir*. (Ülken, 2005: 30) Ülken'e göre esas sorun, ikinci zihniyetle olan çatışmada yatmaktadır. İdareci zihniyet, gündelik işlerin içinde çok bunaldığı için iktidarı kötüye kullanarak bilimin işine karışmakta ve bilim öğretimi ve araştırmasının yerleşmesine engel olmaktadır. (Ülken, 2005: 35)

Ülken'in tespitleri, Osmanlı aydınının en büyük ikilemelerinden birini daha net anlamamıza yardımcı olmaktadır. Osmanlı aydını, bir yandan kendi sözlerini dinletmek için iktidarla iyi ilişkilere girmek zorunda kalmakta, öte yandan da bu girdiği ilişkiler neticesinde iktidara daha da bağımlı hale gelmekteydi. Bu ilişkiler ağının nasıl örüldüğü ve Osmanlı aydınının kendisine hangi mekânları seçtiği bu açıdan önemlidir.

Şerif Mardin ve Osmanlı Aydınının Mekânları:

Osmanlı/Türk aydınının hangi sosyal/siyasal mekânlarda geliştiği sorusuna cevap arayan Şerif Mardin ise (Mardin, 2006: 23) , benzer bir soruya Batı Aydınlanması açısından cevap aramış olan Ulrich Im Hof'un belirlediği mekânlara ek olarak, (Im Hof, 2004: 87) Osmanlı'ya özgü mekânlar sıralamıştır. Im Hof; "*Avrupa'da Aydınlanma*" isimli kitabında Aydınlanmanın Taşıyıcıları olarak nitelediği mekânları; Cemiyet Hareketi, Akademi, Salon, Okuma Toplulukları, Gönüllü Hayır Cemiyetleri ve Ekonomik Topluluklar, Tarımsal Ekonomik Topluluklar, Masonlar, Aydınlanmacı Hareketteki Cemiyetler, Dergiler ve Kitaplar olarak sıralar. Dikkatlice bakıldığında sayılan mekânların hiçbirinin devletle doğrudan bir bağlantısı yoktur, hiçbirisi devlet adına çalışmamaktadır. Im Hof'un üye istatistiklerine dayanarak söylediği gibi, önemli bir kısmında burjuva sınıfının hâkim olduğu bu mekânlar, Avrupa'daki Aydınlanma hareketinin de tetikleyicisi olmuşlardır.

Oysa Mardin'in Yeni Osmanlıları incelediği eserine baktığımızda, çok daha farklı mekânlarla karşılaşmaktayız. "*Yeni Osmanlıların Yakın Kurumsal ve Entelektüel Geçmişleri*"

adını verdiği bölümde Mardin; özellikle Müslüman Türklerin Avrupa dillerini öğrenmeleri fikri doğrultusunda 1822 yılında Babîâli içinde açılan *Tercüme Odası*'nı ilk mekân olarak ele alır. (Mardin, 2006: 46) Tanzimat döneminde genç insanları idari mesleklere hazırlayan en önemli mekân haline gelen bu odanın neredeyse tüm Yeni Osmanlıların kâtip olarak çalışıp devlet görevine ilk adımlarını attıkları yer olması, Osmanlı aydınının zihinsel şekillenmesini anlamamız açısından büyük bir öneme sahiptir. Taner Timur da, “Osmanlı aydını Tercüme Odası’nda doğmuştur” derken, yukarıda bahsettiğimiz konuya vurgu yapmıştır. (Timur, 1989: 56) Devletin dış dünyayı daha iyi tanımak, diplomatik ihtiyaçlara cevap vermek ve Batı’daki önemli eserler başta olmak üzere pek çok metnin çevrilmesini sağlamak için kurduğu bir mekân olan Tercüme Odası’nda Batı ile karşılaşan bu aydınlar, Batı’nın üstünlüğünü en baştan kabul etmiş olmalarının yanı sıra, devlete hizmetten de asla vazgeçmemişlerdir. Hatta Babîâli’ye tekrar dönmenin yolunun Babîâli Yokuşu adı da verilen ve gazetelerin basıldığı mekânda çalışıp, köşe yazıları yazarak mümkün olduğunu bile düşünmüşlerdir.* Unutulmaması gereken bir nokta, sadece Yeni Osmanlıların değil, Tanzimat Fermanı’nı hazırlayan Mustafa Reşit Paşa başta olmak üzere, dönemin pek çok paşasının da Tercüme Odası’ndan yetiştikleridir.

Görüldüğü üzere, Osmanlı aydınının temellerinin atıldığı Tercüme Odası, zamanla Osmanlı aydınlanmasının temel zeminini oluşturan kişileri bünyesinden çıkarmış olması itibarıyla, diyalektik bir durumu simgelemektedir. Mardin, Im Hof’un kategorizasyonunda da gördüğümüz bir mekânı, yani *Cemiyetleri* ikinci bir mekân olarak eklemektedir. Mardin’e göre özellikle Yeni Osmanlılar ile ulema arasında işbirliğini sağlayan bir kurum olarak cemiyetler önemlidir. *Cem’iyyet-i Tedrisiyye-i İslamiyye* ve *Cemiyet-i İlmiyye* gibi cemiyetlerde aydınla ulema buluşmuş ve ortak bir fikir zemini oluşturmaya çalışmışlardır. (Mardin, 2006: 251) Özellikle *Cemiyet-i İlmiyye* için, sivil bir örgütlenme olmasına rağmen, modern kütüphanesi, her çeşit yerli ve yabancı gazete ve derginin okunabildiği kiraathanesi, halka açık dersleri ve yabancı dil kurslarıyla dönemin önemli bir bilim yuvası olduğu tespitini yapan Mardin, çalışmamızda Batı ile karşılaştırma kriterlerimiz için önemli bir kaynak sağlamaktadır. Avrupa’daki örneklerine baktığımızda, genelde cumhuriyetçi yapıda olan bu cemiyetler, Osmanlı örneğinde siyasi propaganda yerine bilimsel faaliyetlerde bulunma yoluna gitmişler ve bu açılardan farklılık göstermektedirler.

Mardin, toplum için bir üniversitenin açılması gerekliliğinden hareketle bu konuda çalışmalar yapmak üzere yine devlet tarafından kurulan *Encümen-i Daniş*’in üçüncü bir mekân olarak önemle üzerinde durulması gerektiğini söyler. İlk Türk Akademisi diyebileceğimiz bu kurum, Avrupa’daki mekânlardan akademiye karşılık gelmesi itibarıyla önemlidir. Im Hof’un anlatımında; “Akademiler her şeyden önce kendilerine bilimsel hedefler koyarlar. Buna göre, üniversitelerin başaramadığı şeyler, akademilerin gönüllü çalışmalarıyla sonuçlandırılmalıdır” der. (Im Hof, 2004: 89) Avrupa’da neredeyse 13. yüzyıldan beri var olan üniversitelerde yapılamayan çalışmaları yapmak ve bilimsel ilerlemeye katkıda bulunmak amacıyla kurulan Akademi; Osmanlı’da üniversite kurmak için açılmıştır. Osmanlı üniversitesinde kullanılacak kitapları hazırlamayı ilk iş olarak edinen Encümen (Mardin, 2006: 254), Mardin’e göre Osmanlı dilinin sadeleştirilmesini ve bilginin yayılmasını hedef alan bir

* Konuyla ilgili tartışmalar için bkz. Ebüzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar*, Pegasus Yayınları, İstanbul, 2006; Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2004; Fatma Müge Göçek, *Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü*, Ayraç Yayınları, İstanbul, 1999; Ali Budak, *Batılılaşma Sürecinde Bir Osmanlı Aydını: Münif Paşa*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2004.

ansiklopedist harekettir. Bunu da Encümen tüzüğünden anlayabileceğimizi söyleyen Mardin'e göre; "tüzük, incelmış bir Osmanlıca ile yazarların belagat gösterisi yapmak ve başarıya ulaşma hususunda birbirleriyle rekabet etmek için ihtiraslarını sınırlamıştır: Bu nedenle, ilim okyanusundan getirilmiş olan inciler, soyut bir terminolojinin kalıpları içinde gizli kalmış ve fikirler, maharet gösterileri arasında kaybolmuştur. Yazılar, sadece eğitilmiş zekâyâ sahip aydınlara hitap ettiler; onlardan daha aşağı sınıflar için hiçbir fayda temin etmediler. Şimdi yapılması gereken, halkın eğitimini yaygınlaştırmaya ve tamamlamanın yollarını hazırlamaya yönelik popüler zekânın ihtiyaçlarına uygun ilmi ve teknolojik kitapların yazılmasıdır". (Mardin, 2006: 254-55)

Ülken de, Encümen'in önemli bir kurum olduğunu vurgular ve asıl amacın Avrupa'daki muadillerine benzer bir akademi teşekkül etmek olduğunu ifade eder. (Ülken, 2005: 50) Cahit Bilim'in (Bilim, 1985: 87) tanımına göre, Encümen-i Daniş'in görevleri; "Çeşitli bilim dallarında Türkçe kitaplar yazılmasını sağlamak, bunları yaygınlaştırmak ve Türkçe'nin geliştirilmesine çalışmaktır. (...) Yine, Encümen üyeleri arasından yurtdışına gidenler, bu ülkelerin sosyal ve kültürel durumlarıyla ilgili Encümen'e bilgi vereceklerdir. (...) Yazılacak kitapların sade Türkçe ile yazılmasına özen gösterilecek ve eser niteliğindeki kitaplara ödül verilecektir." (Bilim, 1985: 87) Encümen'in dâhili ve harici olmak üzere iki tip üyelik sistemi vardı. Dâhili üyeler 40 kişiydi ve ulema, şair, yazar, tercüman, asker ve bürokratlardan oluşmaktaydı. (Bilim, 1985: 90) Harici üyelerin ise sayıları kısıtlanmamıştı ve aralarında edebiyatçılar, kaymakamlar ve mutasarrıflar bulunmaktaydı. Yabancı üyeleri de olan harici grup içinde (arasında) en ünlüleri Hammer, Redhouse ve Bianchi'dir. Cevdet Paşa'nın *Tarih-i Cevdet'i* Encümen tarafından yazdırılmış en önemli eserdir.

Im Hof, aydınının mekanlarından bir diğeri olarak *Salonları* ele alır. Kişilerin biraraya gelerek edebi, felsefi ve siyasi konuları tartıştıkları, özellikle soyluların ve burjuvazinin merak sardığı mekanlar olarak gelişen salonlar; Avrupa tarihinde belli bir kültür birikiminin oluşması açısından hayati öneme sahiptir. (Im Hof, 2004: 94) Mardin, edebiyat dünyası ile ilgili özel tartışma gruplarının Osmanlı toplumu için yabancı bir kavram olmadığını belirtir ve salonlardan *Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyye'sini* örnek olarak verir. (Mardin, 2006: 257) Bu cemiyetin toplantılarında matematik, astronomi ve edebiyat önemli bir yer tutmaktaydı. Bu cemiyetin üyeleri arasında; Batı'nın yaşam tarzını ve kurumlarını merak edenler, yeni yönetim tarzlarını tartışan düşünürler de vardı. Mardin'e göre; "Bu cemiyetin bazı tavırlarından şüphelenen II. Mahmut, onların bir siyasal komplo çekirdeği olmalarından da çekinerek liderlerini sürdürdü. (...) Yine de, Beşiktaş Cemiyeti'nde eğitim gören öğrencilerden Yusuf Kamil Paşa ve Mithat Paşa gibi birçoğu daha sonra önemli mevkilere yükselmişlerdir". (Mardin, 2006: 259) Ülken de, gerek bu cemiyetin gerekse benzer özellikleri olan ve sivil teşebbüsle kurulmuş diğer cemiyetlerin devlet tarafından tehlikeli görülüp el konularak kapatılmalarını, Osmanlı aydınının gelişmemesinin nedenlerinden biri olarak görür. Fransız Akademisi ile yaptığı karşılaştırmada; "Fransız Devrimi'nden önce Fransız Akademisi; ülke çapında ünlü birçok düşünür ve edebiyatçının özel teşebbüsüyle evlerde kurulmuş, sonradan devrim hükümeti bu teşebbüsü beğenerek resmi bir kurum haline getirmiştir" (Ülken, 2005: 53-54) demekte ve Osmanlı toplumunda bunun tam tersinin olduğunu vurgulayarak, kamusal mekânların olmadığı toplumlarda aydınının geç geliştiği tezimizi de doğrulamaktadır.

Salonlardan başka, eğitimin verildiği ve yine Osmanlı toplumuna özgü olarak nitelendirilebileceğimiz bir diğer mekân ise, *konaklar*dır. Evin çocuklarını yönetim hizmetlerine hazırlama geleneğinin devam ettirildiği konaklar eğitici kurumlar oldukları kadar, birer tartışma merkezi olmanın yanında yoğun kültürel faaliyetlerin de odağı haline gelmişlerdir. (Mardin 2006: 261) Mardin'e göre, Yeni Osmanlı hareketi başlangıç safhasındayken bu salonlar da faaliyetlerinin en yüksek noktasındaydılar ve her büyük konağın sahibi, hanesinde en azından bir ilim adamı bulundurmaya çalışmaktaydı. Namık Kemal, Şinasi, Ali Suavi ve diğer Osmanlı aydınlarının pek çoğu, bir devlet adamının konağında bir süre bulunmuşlardı. Yeni Osmanlı hareketinin tüm üyelerinin bu çevrelerde etkin olduğunu iddia eden Mardin, zamanla konak sahipleri ile âlimler arasında bir hamîlik ilişkisinin doğduğunu önemle vurgular. Bu konaklarda yapılan tartışmalar, Batının kültürel mirasının parçası olan fikirleri Türkiye'ye getirme teşebbüsleriyle eşzamanlı olarak yürütülmüştür.

Im Hof, Aydınlanmanın etkilerinin daha hızlı ve güçlü olmasında matbuatın da büyük önem taşıdığını söyler. Sadece yeni haberleri, dünyadaki gelişmeleri ve felaketleri değil aynı zamanda Aydınlanmacı anlamda etki yaratma amacıyla ünlü analizleri de yayımlayan gazete ve dergiler; basit dilleri ile toplum arasında çok popülerdi. (Im Hof, 2004: 127) Osmanlı toplumu ve Osmanlı aydınının mekânı olarak baktığımızda da, kamuoyunun doğuşu ve bilgilendirilmesi sürecinde en etkili rolün bu mekânda gerçekleştiğini görürüz. Osmanlı aydını özelinde, Batı dillerinden çevrilen eserler, büyük öneme sahiptir. Yusuf Kamil Paşa'nın 1859'da çevirdiği *Telemaque*, Osmanlı salonlarında bir süre yazma halinde dolaştıktan sonra 1862 yılında basılmıştır. Kitap, kraliyet ailesinden bir prensin yetiştirilmesi ile ilgili hayali bir hikâyedir. *Telemaque*'in yazarı Fenelon, eserde bir hükümdarın adaletle hükmetmesi için neler yapması gerektiğini anlatıyordu. Bu özelliği nedeniyle eser, Osmanlı siyasetnameleri ile karşılaştırıldı. Kitaba önsöz yazan Sami Paşa, önemli olanın ana fikirdeki evrensellik olduğunu vurgulamakta ve Aydınlanma devri düşünürlerinin ürettiği bilginin evrensel olduğu düşüncesini vurgulamaktaydı. Daha sonraki dönemde, Osmanlı aydınları arasında salt bilgi toplamaktansa, toplanan bilgiyi değerlendirip siyasi bir tutum üretme eğilimi başlamıştır. Yeni Osmanlılar, bu eğilimin ürünüdürler. (Mardin, 2006: 275) Özel teşebbüsle kurulan ilk gazete olan *Ceride-i Havadis*'te haberlerin yanında ilim, ahlak ve edebiyat makaleleri de yer almaktaydı.

Matbuat alanında bu önemli gelişme yaşanırken, bu yeni kamusal alanın ortaya çıkması devlet ricalini endişelendirmekteydi. Özellikle Ali ve Fuat Paşaların ortaya çıkmakta olan bu mekanlarda üretilen bilgiye karşı sansürcü ve katı tutumları, bu dönem Osmanlı düşünce hayatını derinden etkilemiştir. Aslında modern diplomasinin Osmalı Devletinde uygulanmaya başlanması anlamında modernleştirici bir tarihi misyonu yerine getirmiş bu paşalar, Fransız Devrimi'nin Avrupa'daki yıkıcı etkisine bizzat tanık olmanın da getirdiği bir ihtiyatla, Türkiye'nin Batı yolunda ilerlemesi fikrine kesinlikle katılıyor olsalar da, bunun daha yavaş ve tedrici olması gerektiği kanısındaydılar. Ali Paşa, kapitülasyonlar ve dış borçların ülkenin elini kolunu bağladığını düşünmekte ve Batılıların ülkeyi sömürmelerine karşı çıkmaktaydı. (Ülken, 2005: 55)

Tüm bu kurumları dikkatlice incelersek, Osmanlı aydınının devletten tam anlamıyla hiç kopmadığını görürüz. Bu da, Avrupa aydınıyla arasındaki en büyük fark olarak belirginleşir. Aydınların filizlendiği mekânlardan Tercüme Odası ve Encümen-i Daniş, bizzat Babıâli tarafından kurulan ve görevleri devlete eleman yetiştirmek, üniversite açmak, Batı'yı tanımak ve anlamak olarak sıralanan kurumlardır. Özel cemiyetlere baktığımızda, yine

Avrupa'dan farklı olarak, ulemanın ve devlet adamlarının liderliğinde kurulduklarını ve kurulduktan kısa bir süre sonra devlet tarafından kapatıldıklarını görmekteyiz. Burada belki de en kendine özgü kurum, konaklardır. Bürokraside neredeyse babadan oğula görev değişiminin başlaması, devlet için çalışan bürokratların miraslarının çocuklarına kalmaya başlaması gibi nedenler üst düzey bürokrat ve paşaların çocuklarını eğitime meselesine daha da önem vermeye başlamalarına neden olmuştur. Bu nedenle, konaklarda, Batı tipi eğitim görmüş gençler istihdam edilmeye başladılar. Bazıları da, konaklarda zamanla bir entelektüel sohbet bürünen bu toplantılara davet ediliyorlardı. Hem Batı dillerini bilmeleri, hem de gündemi takip etmeleri gibi nedenlerle konaklarda misafir edilen bu gençler arasında Yeni Osmanlıları oluşturan grubun neredeyse tamamı vardı.

Osmanlı Aydınında Hamilik Meselesi:

Gerek Ülken, gerekse Mardin eserlerinde açıkça ifade etmeseler de, Osmanlı aydını hakkında yapabileceğimiz önemli tespitlerden birisi, Yeni Osmanlılardan başlamak üzere, sürekli birilerinin hamiliğine ihtiyaç duyulması ve bu hamilerin sürekli değişmesi nedeniyle, tutarlılığın kaybedilmesidir. Mardin, unutulmaması gereken bir diğer noktanın da, özellikle Yeni Osmanlılar içinde Şinasi, Ali Suavi, Ziya Paşa gibi kişilerin siyasi teorinin birer devi değil, "*hommes de lettres*" (elinden her iş gelen entelektüel kişiler) olduklarını söyler. Elinden her iş gelen bu entelektüel kişilerin tek eksiklikleri, maddi destektir. Bunun için de sürekli maddi destek veren birilerine ihtiyaç duymuşlardır. (Mardin, 2006: 16) Örneğin, Yeni Osmanlıları Paris'te biraraya getiren ve gazete çıkarmaları için gerekli maddi desteği sağlayan Mustafa Fazıl Paşa, kısa bir süre sonra İstanbul'daki yönetimle uzlaşınca Yeni Osmanlılar kendilerini ihanete uğramış hissetti. Hürriyet gazetesini çıkaran Namık Kemal ve Ziya Paşa, yeni maddi destek arayışlarına gittiler ve önce Babiali, sonra da Mustafa Fazıl'ın kardeşi Mısır Hidivi İsmail'in desteklerini bile kabul edecek duruma geldiler. Konaklarda tartışma ve fikir özgürlüğü içinde yetişen bu aydınlar; parasız kaldıklarında son çareyi tekrar İstanbul'a dönmekte ve Babiali ile uzlaşmakta bulmuşlardır. (Mardin, 2006: 21)

Osmanlı Aydınında Gelenekselcilik Meselesi:

Batı'yla olan ilişkisi, Ülken'in deyimiyle "*Batı'nın askeri ve teknik alandaki üstünlüğünü kabul etmiş ve bu kabulle Osmanlı askeri, siyasal ve sosyoekonomik yapısını da Batı'ya göre dönüştürme çabası içinde olan bürokratlarla, tüm yabancı tesirleri gâvur icadı diye karşılayan fanatik görüş*" (Ülken, 2005: 20) arasında sıkışmışlığın getirdiği bir his içinde gelişen Osmanlı aydını, modernleşme ile İslamcılığı bir araya gelmesi, iç içe geçmesi imkânsız kavramlar olarak ele almıştır. Bu nedenle; Tanzimat bürokratlarının getirdiği yeniliklere değil ama bu bürokrat yönetici sınıfına karşı tepkili olan aydınlar (Yeni Osmanlılar), söz konusu bürokratların yaşam tarzını bir taklitçilik, özentilik hatta züppelik olarak betimlemiş ve geleneğe, özel olarak İslam'a sarılmışlardır. Bu geçmişe dönüş arayışının bir göstergesi olarak, pek çok kuşağı etkilemiş olan Namık Kemal'in "*Erkân-ı Erbaa*" (Adalet Çemberi) vurgusu, Padişah'a adalet unsurunu hatırlatmak için hazırlanmış bir İslami atıftır. (Mardin, 2006: 115) Bu nedenle, Osmanlı aydınının Cemiyetler vasıtasıyla ulema ile işbirliğine gitme arayışları da, dönemin toplumsal gerekliliklerinden biri olarak algılanabilir. Yine, Osmanlı aydınının kendisini devletle özdeşleştirilmesi ve bireyci olmaması da, pek çok Batılı tarihçi tarafından anlaşılamamaktadır. Bu da, devlet tarafından yetiştirilen ve devletin

kutsallığını asla sorgulamayacak olan Osmanlı aydınının dini metinleri iyi incelememelerinden kaynaklanmaktadır. Ülken de, bununla ilgili daha eski bir örnek verir ve Osmanlı aydınının daha en baştan itibaren “*ihtişamlı günlere, altın çağlara*” dönüş arayışı içinde olduğunu anlatır: “*Avrupa’da yıkılan feodal toplumun yerine yeni bir burjuvazi sınıfı doğarken; Osmanlı devletinin çöküşünde feodal kuvvetler ve şark zihniyetindeki yönetimin eleştirisi, onların yerine yeni bir kuvvet getirmiyordu. Var olan sistemden şikâyet eden Defteri Sarı Mehmed Paşa gibi düşünürler, rüşvet, iltimas gibi kavramların yaygınlık kazanmasının sebeplerinin imparatorluğun çürümüş yapısı olduğunu incelemiyorlar, tersine selameti yalnız geçmişe dönmekte buluyorlardı*”. (Ülken, 2005: 25) Tanzimat Fermanı ile birlikte gelen yenilik ve reformların bile medrese dışına çıkamayan İslamcılığın kendini yeniden üretilip halka yayılmasına vesile olduğunu vurgulayan Ülken (Ülken, 2005: 60), Yeni Osmanlıların Hürriyet gazetesinin ilk sayısında yazdıklarına özel önem atfeder: “*Yeni Osmanlılar, eski asırların parlak devrini ararlar, fakat bunu çağın gerektirdiği medeniyet nizamı içinde ararlar. Buna çare adalettir. Adalet, Osmanlı milletinin hukuki müsavattı (eşitliği) ile olur. Hukuk müsavattı da meşveret usulü temin eder. Adalet gibi mübarek bir amacı elde etme yollarından birisi de, fikirlerin galebesidir ve gazete dünyada fikri yaymanın baş vasıtalarındandır. Bu nedenle Ali Suavi Muhbir’i Londra’da çıkarmaktadır; Hürriyet de şimdilik haftada bir olacak ve kuruluşunun amacı olan meşveret usulü müdafaa edilecektir*”. (Ülken, 2005: 62) Gelenekselci ve İslami vurgusu bol olan bu tutum, Osmanlı aydınları arasında bir ilerlemeden çok duraklamaya neden olmuştur.

Osmanlı Aydınında Sınıf Meselesi:

Avrupa’da Aydınlanmanın hareketlendiricisi ve taşıyıcısı olan burjuva sınıfının, Osmanlı toplumu içinde olmadığı iddialarının ne kadar haklı olduğu tartışmaya açıktır. Elbette her toplumda ticaretle uğraşan ve sermaye biriktiren gruplar vardır. Bahsi geçen grupların bir sınıf teşekkül ettiklerini kabul edersek, bu sınıf, Osmanlı toplumu özelinde, daha ziyade gayrimüslimlerden oluşmaktaydı. Müslümanlar arasında da ticaretle uğraşan kesimler vardı fakat çoğunluk gayrimüslimlerdeydi. Özellikle Tanzimat’la birlikte gayrimüslimlere verilen imtiyazlar ve haklar sayesinde, gayrimüslim tüccarlar iyice devletin kontrolünden uzaklaşmakla kalmamışlar, aynı zamanda Avrupalı devletlerin de açık desteğiyle, kendi milletleri için bağımsızlık mücadelelerine maddi kaynak sağlamaya başlamışlardı. Ticaret alanında faaliyetlerde bulunmak yerine, devlette daha çok bürokrat ihtiyacının doğmasıyla birlikte Müslümanlar, bürokratik burjuvaziyi oluşturup devlet yapısı içinde “*bürokrat orta sınıf*” konumuna gelmişlerdir. Bürokraside üst düzey pozisyonların babadan oğula geçer hale gelmesi, ya da sınırlı bir dairenin içinde kalması; yükselmek isteyen pek çok bürokratin (orta sınıf bürokratin) memnuniyetsizliğini de arttırmıştır.

Yukarıda bahsettiğimiz Yeni Osmanlıların önemli figürlerinin de Babiâli’deki paşalara yönelik tepkisi ile bu orta sınıf bürokrasinin tepkileri birleşince, Osmanlı aydını arkasında beklemediği bir sınıfsal destek bulmuştur: *Orta sınıf bürokratlar*. (Mardin, 2006: 144) Cumhuriyet kurulduğunda da gördüğümüz gibi, bu orta sınıf Avrupa’daki burjuva devrimleri ile benzerlikler kurulabilecek bir devrimle iktidarı tam anlamıyla ele geçirdiğinde, ittifak kuracağı yerli bir sanayi ve ticaret burjuvazisi yoktur. Bu nedenle, Osmanlı aydını burjuvası olmayan aydın olarak özgünlüğünün yeni bir boyutuyla tanımlanamaz mümkündür.

Orta sınıf bürokratlardan güç alan Yeni Osmanlıların esas derdi padişah değil, yozlaşmış bürokrasi olmuştur. İttihat ve Terakki’de ise sorun rejim değişikliği ve sadece II. Abdülhamit özelinde padişah olmuş; İttihatçılar saltanat kurumuna yönelik ciddi bir tavır içine girmemişlerdir. Burada, Osmanlı aydınının sosyal tabanını da göz önünde bulundurursak, Avrupa aydınının aksine, amacının sistemi devrimle değiştirmek değil, iktidarda pay sahibi olmak olduğunu iddia edebiliriz. Avrupa’da daha çok ekonomik verilerle tanımladığımız burjuvanın ulusal gelirden aldığı payı arttırmak için yönetim sistemini kökten değiştiren devrimlere verdiği desteği de eklersek, yukarıda bahsettiğimiz “*burjuvası olmayan Osmanlı aydını*” tezini de yineleyebiliriz. Kısaca, sorun, Osmanlı toplumunun değil fakat Osmanlı aydınının bir burjuvasının olmayışı ve bunun bir neticesi olarak, toplumdaki en ufak dönüşümün ve gelişmenin bile yeterli görülmesi, daha büyük beklentilere girilmeyişidir.

Osmanlı Aydını ve Milliyetçilik Meselesi:

Öncelikle dilde sadeleşme çabaları ile başlayan Türkçülük hareketi, İttihat ve Terakki Cemiyeti’ni oluşturan aydınlar arasında çok popüler bir kavram haline gelmiştir. Ali Suavi’de görebileceğimiz erken dönem Türk milliyetçiliği; “*Türk tarihi ilim ve fikir araştırmaları ile doludur; Avrupalıların Araplara mal ettikleri pek çok ilim ve fikir hareketi, Türklerindir; Türkler matbaayı çok geç aldıkları için bu eski eserlerin tanınması ve yayılmasına engel olunmuştur; Avrupa’ya yeni ilimleri öğrenecek talebe gönderilmemesi, eski ilimimizi Batı ilimi ile yenileştirmeye engel olmuştur*” (Ülken, 2005: 91) gibi ifadelerde bulunabilir. Yine, Namık Kemal’in “*romantizm*” akımından etkilenerek dillendirdiği düşüncelerinde İttihatçı düşünürler pek çok Türkçü nokta bulmuşlardır. Her ne kadar Namık Kemal Osmanlılık üzerinden siyasi fikirlerini geliştirmiş olsa da, onun Osmanlı milletine olan bu romantik bağlılığı, Türkçü İttihatçılar için büyük bir esin kaynağı olmuştur. İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde Türkçülük akımının kuvvetli oluşunun önemli nedenlerinden ikisi; cemiyet üyelerinin büyük çoğunluğunun asker kökenli oluşu ve imparatorluk sınırları içinde tüm gayrimüslimlerin teker teker isyan ederek bağımsızlıklarını kazanmaları sonrası, devletin kurucu unsurunun hatırlanmasıdır. (Mardin, 2005: 109) Bu dönemin önemli düşünürlerinden biri olan Mizancı Murat Bey’in Türklük ve millet üzerine görüşleri, Osmanlı aydınındaki milliyetçi gelişim ve değişimi görmemiz açısından faydalı olacaktır. Türklük vurgusunu sıklıkla kullanan Murat Bey’in amacı, milli kültürün de korunmasıydı. Yeni Osmanlıların “*kültürün korunması*” derken esas olarak kullandıkları kavram şeriat’ın korunmasıyken; Murat Bey’de bu Herder’in de tam anlamıyla etkisinde kalarak oluşturduğu “*milletin ruhu, maneviyatı ve özü*” gibi soyut unsurlar haline dönüşmüştür. (Mardin, 2005: 120) Ona göre, bu ruhun korunması yalnızca edebiyat öğrenimi aracılığıyla mümkün olabilirdi. Osmanlı gazetesi etrafında örgütlenmiş olan başka bir grup İttihatçı da Türklük kavramına büyük önem atfetmekte ve Türkleri, imparatorluğun en çok ezilmiş ırkı olarak tanımlayarak “*tüfeğin içindeki kurşun*” benzetmesini yapmaktaydılar. (Mardin, 2005: 154) Özellikle bu dönemde imparatorluk içindeki azınlıkların milliyetçi ayaklanmaları ve kendi bağımsız devletlerini teker teker kurmuş olmaları, Yeni Osmanlıların uyguladığı Osmanlılık fikrinin geçersizliğini gösteriyor ve devleti savunmak için elde kalan unsur Türkler olarak ön plana çıkıyordu. Yusuf Akçura da, *Üç Tarz-ı Siyaset* adıyla yayınlanan eserinde (ki aslında Kahire’de çıkan Türk gazetesine yazdığı bir mektuptur), Osmanlı’nın dağılması karşısında üç hal çaresi düşünülebileceğini söylüyordu: *Osmanlılık, İslamcılık ve Türkçülük*. Akçura’ya göre Tanzimat devlet adamları Osmanlılık ilkesini benimsemişler, ama milli kültürü göz ardı ettikleri için başarısız olmuşlardı. Daha sonra Abdülhamid, İslamcılık ideolojisine sarılmıştı. Sonunda, kendi milletlerinin tarihiyle ilgilenen

bir düşünür grubu oluşmuştu. Ciddi tarih araştırmaları yapan bu grup, Akçura'ya göre Alman tarih okulundan izler taşımaktaydı. Türklerden ibaret bir Türkiye'nin kurulması fikri, Türkçülük ilkesinin ana hedefini teşkil etmekteydi. Akçura, bu üçünden birini seçmeyi okurlara bırakıyor, ama kendisi bir Türkçü olduğunu ifade ediyordu. (Mardin, 2005: 280-281)

Görüldüğü üzere, önceleri Osmanlılık gibi yapay bir fikir üzerine inşa edilen kurtarıcı tutumun ideolojisi, zamanla önce İslamcılığa sonra da Türkçülüğe dönüşmüştür. Osmanlı aydınları artık Türk aydınları halini almışlar ve milliyetçilik, kendilerini ifade edebilmek için kullandıkları en önemli düşünce sistemi haline gelmiştir.

Sonuç:

Ülken ve Mardin'in çalışmalarına genel hatlarıyla baktığımızda, özellikle Ülken'in Osmanlı aydınını tanımlarken kullandığı "*ürkek modernleşmeci*" aydın tipi, önemli bir ikiliği de bünyesinde taşımaktadır. Gelenekle modernite arasında sıkışmış, bir yandan Batı'nın kurumlarını benimseyen, öte yandan İslami atıfları eksik olmayan Yeni Osmanlılardan sonra, atıfları milliyetçiliğe ve Türkçülüğe dönen, laik vurguları artan İttihatçılarda da bu ürkekliği görürüz. Yine, Mardin'in analizinde önemli bir yer kaplayan Osmanlı aydınının içinden çıktığı kurumlara bakacak olursak, söz konusu ürkekliğin nedenlerini daha net anlayabiliriz. Devlet tarafından kurulmuş yapılarda yetişen, dünyayı devlet sayesinde tanımış olan, sürekli bir hamilik arayan, maddi desteğe ihtiyacının yanı sıra konforuna düşkün Osmanlı aydını; Batı'daki aydının aksine, kökten bir devrim yerine aşamalı reformları tercih etmek zorunda kalmıştır. Son olarak, Osmanlı aydınının önemli bir diğer özelliği, orta sınıf bir bürokrat kesime sırtını dayamak zorunda olması, bu kesimin hedefinin de devlete hizmet olması nedeniyle, küçük hedeflere ulaşıldığında, ya da söz konusu kesim iktidar basamaklarında bir adım yükseldiğinde, bu desteğin aşamalı olarak azalmasıdır.

KAYNAKÇA

- Bilim, C. (1985). “İlk Türk Bilim Akademisi: Encümen-i Daniş.” **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi** , Cilt 3, Sayı 2, 81-104.
- Budak, A. (2004). **Batılılaşma Sürecinde Bir Osmanlı Aydını: Münif Paşa**. Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Göçek, F. M. (1999). **Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü**. Ayraç Yayınları, İstanbul.
- Im Hof, U. (2004). **Avrupa’da Aydınlanma**. Literatür Yayınları, İstanbul.
- Lewis, B. (2004). **Modern Türkiye’nin Doğuşu**. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Mardin, Ş. (2005). **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908**. İletişim Yayınları, İstanbul.
- Mardin, Ş. (2006). **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**. İletişim Yayınları, İstanbul.
- Tevfik, E. (2006). **Yeni Osmanlılar**. Pegasus Yayınları, İstanbul.
- Timur, T. (1989). **Osmanlı Çalışmaları**. Verso Yayınları, Ankara.
- Ülken, H. Z. (2005). **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**. Ülken Yayınları, İstanbul.